

EUSEBI PLANAS (1833-1897): LA IL·LUSTRACIÓ VUITCENTISTA BARCELONINA

PILAR VÉLEZ

Eusebi Planas, malgrat que fou el principal il·lustrador de la Barcelona de la segona meitat del segle XIX, a més d'un personatge rellevant de la vida social de la ciutat, avui dia apareix com un personatge força oblidat i per tant poc reconegut, possiblement perquè darrera seu sorgiren una sèrie de dibuixants i il·lustradors, des d'Apel·les Mestres fins a Alexandre de Riquer, Josep Triadó o fins i tot Ramon Casas, que precursors o protagonistes destacats de la puixança artística que el Modernisme comportà a Catalunya, han merescut una gran consideració i estudi en els darrers decennis per part dels historiadors de l'art, un fet que no s'ha estès prou a Eusebi Planas i els seus directes coetanis.

No obstant això, Planas s'ha de considerar el primer il·lustrador professional modern del llibre a Catalunya, com a artista independent i autònom equiparable a altres artistes d'altres disciplines com ara la pintura o l'escultura. Mereix, per tant, una atenció més rigorosa.

A més, precisament l'any vinent —1997— celebrarem el centenari de la seva mort i, en conseqüència, crec que aquest motiu és ja un bon pretext per difondre i tractar més de la seva figura i la seva obra, tan arrelada d'altra banda a la vida barcelonina i tan notable des del punt de vista gràfic, car Planas va exercir un paper clau en el desenvolupament de la litografia aplicada sobretot a la il·lustració del llibre. Així doncs, aquesta conferència¹ vol ser una primera aproximació a l'estudi d'aquest personatge tan altament representatiu de la Barcelona vuitcentista, sobretot del tercer quart de segle i encara d'alguns anys posteriors.

Francesc Carreras Candi en una sessió pública celebrada en aquesta Acadèmia el 19 de novembre de 1922 va dedicar la seva intervenció al pintor Francesc Sans i Cabot (1828-1881), un artista plenament coetani d'Eusebi Planas i Franquesa (1833-1897). En un moment de la seva conferència Carreras Candi deia: «No ha estat molt estudiada la gent del 1850, nodrida en lo romanticisme i fonamentant inconscientment la renaixença artística y literaria de Catalunya; generació característica, qual jovent en lo camp, may abandonava la

1. El present article és el text de la conferència homònima impartida a la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi el dia 15 de maig de 1996.

barretina, y en la ciutat vestía del matí al vespre, levita y barret de copa; los *petimetres* o *lechuguinos* (diguemho en castellà com ells ho deyen) usaven estenyacaps al dormir per no esbullarse lo pentinat dels cabells llarchs; y a la corbata, no la sabien anomenar sinó per lo *mocador de coll*; y donaven caràcter electoral a les lluytes artístiques de *liceistas* y *cruzados*. Sense trobarhi entre ells l'embafadora figura del *superhome* (la paraula no's coneixia) resultaven enaltidors de les manifestacions culturals»²

Fonamentalment és aquesta gent, la gent de Barcelona de la segona meitat del segle XIX, que viu l'etapa que arriba especialment fins a l'Exposició Universal del 1888, el que plasma Eusebi Planas en la seva prolífica obra com a dibuixant i il·lustrador i alhora, el públic que llegeix novel·les i gaudeix amb les seves imatges.

Val la pena de parar atenció, abans d'endinsar-nos plenament en el tema, en les dates de naixement i mort de Planas. Per bé que sigui evidentment un fet fortuït, Planas neix l'any 1833, data simbòlica del naixement de la revolució industrial a casa nostra, i mor el 1897, any en què van ser agregats a Barcelona diversos municipis dels seus voltants que, fins llavors, havien estat autòctons. Precisament, el volum sisè de la recentíssima *Història de Barcelona* dirigida per Jaume Sobrequés³, és dedicat precisament a aquest període de 1833 a 1897, decennis de grans transformacions urbanes que no únicament canvien la fesomia urbana de Barcelona, sinó tota la vida en general de la ciutat, que entra de ple en la modernitat. És el període, per exemple, de l'enderrocament de les muralles i de la construcció de l'Eixample, del pas del Romanticisme al Modernisme, d'una gran agitació sòcio-política i d'una important activitat industrial i, per tant, econòmica. Són uns anys decisius que corresponen, en definitiva, al naixement de la Barcelona moderna, que considerem avui les arrels del nostre món contemporani. Planas, doncs, també cronològicament parlant, és un bon testimoni de les transformacions de la Barcelona del segle XIX.

Però qui era Eusebi Planas i que representà per al món de la il·lustració i del llibre vuitcentista a Catalunya? Quin paper hi desenvolupà realment?

Fins ara la bibliografia existent sobre Planas es basava fonamentalment en els records personals d'una sèrie d'autors que l'havien conegut personalment o mitjantçant familiars seus, des de diverses perspectives: Lluís Labarta, que esdevingué el seu gendre, Raimon Casellas, que col·leccionà els seus dibuixos, Pere Coromines que va conèixer el seu fill; o Salvador Bori, que aprofità les dades de tots els altres; tots ells conformaren una biografia de Planas plena de vaguetats i imprecisions, si no d'errors. En les ratlles següents, per tant, miraré d'acostar-me per primera vegada al màxim possible a la realitat

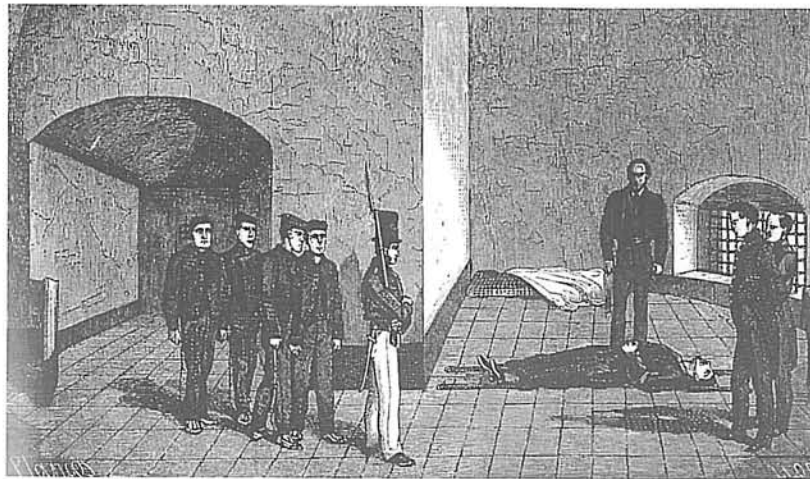
2. Francesch Carreras y Candi, *Lo pintor Francisco Sans y Cabot (1828-1881)*, Academia Provincial de Bellas Artes de Barcelona, Sessió pública del 19 de novembre de 1922, Imp. de la Casa de Caritat, Barcelona, 1922, pp. 15-16.
3. Vegeu *Història de Barcelona*, La ciutat industrial (1833-1897), Vol. 6, Enciclopèdia Catalana - Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1995.

Retrat d'Eusebi Planas Franquesa
(1833-1897).

Retrat de la comtessa Eugenia de Montijo,
el primer treball litogràfic original
realitzat per Planas a París el 1851.

La mort del coronel Blai Durana,
realitzat per Planas i gravat al boix per Llopis el 1855,
tema que va causar-li certs problemes d'ordre polític.

històrica, després d'haver dut a terme diverses recerques i comprovacions en arxiu i biblioteques⁴.

Segons Pere Coromines⁵, Eusebi Planas i Franquesa era fill del bisbalenc Narcís Planas, catedràtic dels Estudis Generals de Barcelona i acadèmic de Bones Lletres i de la també bisbalenca Beatriu Franquesa, que morí de sobrepart.

Planas, segons s'explica, començà a estudiar filosofia. Després ingressà a Llotja, on tinc constància que estudià des del 1844 fins al 1849, sent per tant encara molt jove, tot i que aquest fet era aleshores molt habitual⁶. Les primeres referències de Planas com a alumne de Llotja corresponen a l'inici de 1844. Des d'aleshores fins al curs 1848-49 hi ha consignació documental de la seva assistència a classe per mitjà de les llistes d'opositors als premis anuals o trimestrals, o dels propis premis que resten ressenyats a l'arxiu de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi⁷.

4. Sobre Eusebi Planas, com acabo de dir, la bibliografia existent és força imprecisa. A més d'algun article de Pere Coromines com ara *Eusebi Planas, l'artista de la vida galant*, «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya» (Barcelona), Abril 1935, pp. 129-135 i d'algunes notes necrològiques, cal esmentar els apunts pràcticament inèdits fins ara del crític i col·leccionista Raimon Casellas, datats el 1896, escrits encara en vida de l'artista a qui havia conegut personalment i del qual adquirí alguns dibuixos després de la seva mort, que ara es conserven al Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya; l'article del seu gendre i deixeble Lluís Labarta, escrit el 1899, *Eusebi Planas y la litografía á Barcelona*, «Revista Gráfica» (Barcelona), 1900, pp. 65-68, amb informació de primera mà, i el llibre de Salvador Bori, *Tres maestros del lápiz ochocentista. Padró, Planas, Pellicer*, Ed. Millà, Barcelona, 1945, basat en gran part en els articles de Labarta i Coromines, sense afegir gairebé res de nou. En l'actualitat, jo mateixa estic preparant una monografia sobre Planas i la seva obra, de la qual aquest text és un avançament que ja aclareix i posa en ordre un munt de dades fins ara errònies.
5. Op. cit, p. 129.
6. Segons S. Bori, op. cit., p. 10, l'edat normal d'entrar a Llotja eren els tretze anys, però es feien excepcions com el cas del futur gran dibuixant Tomàs Padró (1840-1877), col·lega i amic de Planas, que també hi va entrar només amb onze anys.
7. He pogut consultar aquest material gràcies a les indicacions de l'acadèmic Dr. Francesc Fontbona i a l'ajut de Victoria Durá. El nom d'Eusebi Planas entre 1844 i 1849 consta en els següents documents: *Lista de los opositores que concurren a los premios de Primero de Composición y Segundo anuales, y á los del último Trimestre del pte. año académico en los meses de Marzo, Abril y Mayo de 1845*; *Lista de los opositores... del primer trimestre del presente año académico en los meses de el ppdo setiembre, octubre y noviembre de 1845*; *Lista... del segundo trimestre en los meses del ppdo diciembre, enero y febrero de 1846*; *Lista... del segundo trimestres... en los meses de diciembre ppdo, enero y febrero de 1847 (primer premi)*; *Lista... del primer trimestre ...setiembre, octubre y noviembre 1847 (tercer premi)*; *Lista... del segundo trimestre... en diciembre, enero y febrero 1848*; *Lista... premios primeros de composición y segundo anuales, y a los del último trimestre del presente año académico en los meses de marzo, abril y mayo 1848 (primer premi)*; *Lista... primeros premios de composición y segundos anuales y a los del último trimestre de abril, mayo, junio 1849*; *Año escolar. concluido en mayo 1848. de los premios de... (tercer premi trimestral setembre, octubre, novembre 1847)*; *Borrador manual que contiene los alumnos premiados con la estampa que pasan de clase. Empieza el 1º de octubre de 1837 (febrer 1844; març 1844; abril 1844; octubre 1844)*.

Tanmateix, que hi estudiava concretament? Quins foren els seus professors? Malauradament no es conserven els llibres de matrícules corresponents a aquests anys, la qual cosa impossibilita fer certes precisions, si bé consta que va estar matriculat al curs 1850-51 a la classe de «Dibujo lineal y adorno», per bé que hi consta una indicació que especifica «perdido el curso por falta de asistencia». Igualment consta matriculat al curs 1851-52 a la classe «Del Antiguo y natural», tot i que en aquest cas no hi ha cap referència, ni nota ni passi de curs, atesa la probable falta d'assistència, per bé que també apareix el seu nom en una llista d'opositors a premis i mencions honorífiques de l'octubre de 1851⁸.

Per altres camins sabem que va ser així mateix deixeble de Segimon Ribó⁹ (1799-1854). A Can Ribó, segurament l'estudi de l'artista, segons Coromines¹⁰, va anar-hi a aprendre dibuix. Ribó era a més professor de Llotja, on impartí de 1841 a 1854 el dibuix de l'antic i natural, matèria en què hem vist matriculat Planas al curs 1851-52, encara que probablement ja hi estigués matriculat amb anterioritat.

Planas s'interessa des de bon començament en la litografia, segons que sembla portat pel fet que el seu pare volia dedicar-lo al món del dret, com ja era tradició familiar, mentre que ell maldava per dedicar-se a la pràctica artística. Per tal de convèncer el seu pare i trobar una solució a mig camí entre l'art amb majúscules i una manera de guanyar-se la vida, Planas opta per la litografia. És aleshores que el seu pare, segons que explica Labarta, el porta a casa d'un gravador barceloní «que feya la litografia»¹¹. Bon deixeble de Ribó i de l'escola de Llotja, Planas va sentir-se en canvi molt decebut quan va veure quin era el sistema de dibuixar sobre la pedra, totalment encarcerat¹². Consistia, aquest mitjà, en una complicada operació ben descrita per Josep Roca y Roca en la seva nota necrològica sobre Planas que deia: «Niño todavía, dedicábase al dibujo litográfico, que se ejercía en Barcelona como una especie de gimnasia muy difícil, con la boca tapada para no empañar la piedra y colocada ésta sobre una especie de plato giratorio, y no podía comprender el novel artis-

8. Només es conserven alguns llibres de matrícules a partir de 1850. Les dades esmentades corresponen als llibres de *Clase de Dibujo lineal y adorno. Matrícula* i de *Clase del Antiguo y natural. Matrícula* i a la *Lista de opositores de concurren a los premios de las diversas clases de dibujo de la figura humana para obtener las menciones honorificas y pases de clase. Primera adjudicación. En 16 de Octubre de 1851.*

9. Segons F. Marès, *Dos siglos de enseñanza artística en el principado*, Barcelona, 1964, p. 167, a la Reial Acadèmia de Sant Jordi es conserva un oli de Segimon Ribó i Mir (Barcelona, 1799-1854) de 1825 intítulat «El nacimiento de Venus» que la pròpia Acadèmia adquirí aquell mateix any. Vegeu Francesc Fontbona, *Catàleg de pintura de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi*, Núm. inv. 140 (en premsa).

10. Segons P. COROMINES, *Op. cit.*, pp. 129-135. Raimon Casellas, però, en uns textos manuscrits citats a la nota 3 ja deia que Planas havia anat a Llotja i que havia estat alumne de Ribó.

11. Vegeu L. LABARTA, *Op. cit.*, p. 66.

12. L. LABARTA, *Op. cit.*, p. 66.

ta que con tales pies forzados pudiesen dibujarse las magníficas obras, modelo de soltura y de buena ejecución que a la sazón salían de las prensas de París...»¹³.

Raimon Casellas, crític d'art i col·leccionista, especifica que n'havia començat a aprendre amb Fabrés i amb Roca. El primer, fins ara, no he pogut esbrinar qui era, car el pintor i escultor Fabrés i Costa havia de néixer el 1854, any en què Planas tornava ja de París. Roca era, sens dubte, el gravador calcogràfic Antoni Roca —mort el 1869—, del qual Casellas deia amb un excésiu menyspreu —car Roca fou sens dubte un dels millors gravadors barcelonins d'aquells anys—: «cuyos trabajos a punta seca y a la pluma valían algo, pero no los de trabajo al lápiz litográfico» i afegeix, «en aquel tiempo hizo el joven Planas una litografía»¹⁴. Roca, doncs, devia ser el gravador barceloní esmentat per Labarta, a qui confià el seu fill el pare de Planas. Però si era el calcògraf, on i com ensenyava Roca la litografia?

De fet, no he trobat massa dades clares sobre l'ensenyament de la litografia a l'Escola de Llotja. En realitat, la litografia es considerava una tècnica artística de segon ordre i per això no tenia rang d'especialitat com sí que el tenien, en canvi, la calcografia i en grau menor la xilografia, impartides per especialistes. Era el cas de Jaume Batlle, dedicat a l'ensenyament del gravat sobre fusta del 1835 al 1858, i, respecte al gravat calcogràfic, de Joan Amils, que en va ser professor del 1835 al 1856 i Antoni Roca del 1844 al 1865, per esmentar els noms corresponents a l'època en què Planas hi estudià. No obstant això, he trobat una referència sobre l'ensenyament de la litografia a Llotja. Segons Carrera Pujal, a l'abril del 1847, el director general de l'Escola va recordar a la Junta de Comerç que quan Josep Marià de Cabanes (1775-1842)¹⁵ n'havia estat vocal en els anys trenta, havia intentat instaurar una classe de litografia amb professors i alumnes avantatjats i que havia fet construir una premsa millor que les fins aleshores conegudes, però quan ho va tenir tot a punt, ja no ostentava aquell càrrec i l'havien destorbat les qüestions polítiques. A més, tota una sèrie de fets van fer que la junta nomenés Antoni Roca director de gravat per tal que ensenyés la talla dolça, la xilografia i la litografia¹⁶. En realitat, si seguim Carrera Pujal, sembla que Roca va llogar el 1848 un local al carrer de Sant Pau per fer-hi les classes de gravat¹⁷.

Probablement devia ser aquí on Planas va anar a aprendre la litografia, i devien ser aquestes les classes que Casellas critica obertament. De fet, Roca era

13. Vegeu J. ROCA Y ROCA, «La Vanguardia» (Barcelona), 21 de març del 1897.

14. Documentació inèdita procedent de la Biblioteca de Catalunya, Secció Manuscrits, ARXIU CASELLAS, Carpeta *Eusebi Planas, R. Casellas «Artistes Moderns»*, sense inventariar.

15. Cabanes, polític liberal i arqueòleg, especialment entès en numismàtica, va ser també alcalde de Barcelona entre 1821 i 1822 i després de 1835 a 1836.

16. Segons Jaime CARRERA PUJAL, *La Escuela de Nobles Artes de Barcelona (1775-1901)*, Barcelona, 1957, p. 132, dades que recull també F. Marès, op. cit., p. 123.

17. J. CARRERA PUJAL, Op. cit., p. 136.

un gravador calcogràfic reconegut i possiblement l'ensenyament de la litografia va ser més per a ell una obligació imposada per l'Escola, que no pas una activitat feta de bon grat. A més, el gravador de metall s'enfrontava a la planxa d'una manera molt diferent a com s'havia d'enfrontar a la pedra. És probable que l'encarament amb la pedra era deficient pel costum de treballar normalment amb el metall, amb altres eines i un procediment ben distint.

Tanmateix, però, Casellas continua insistint: «Como aquí la litografía estaba en ciernes, su padre le mandó a París en 1851¹⁸ con recomendación para Mr. Lemerrier, impresor litógrafo...»¹⁹.

En el món de la litografia vuitcentista el nom Lemerrier és un nom realment cabdal. Rose-Joseph Lemerrier —mort el 1887— havia après la litografia en un dels pocs tallers que havia funcionat a París al primer quart del segle, el regentat per Lenglumé, entre el 1822 i el 1825 aproximadament. Després treballà amb Formantin i amb Knecht, aquest segon nebot de Senefelder, l'inventor de la tècnica litogràfica, fins que finalment el 1828 s'establí pel seu compte, primer a la rue du Four-Saint-Germain i més tard a la Rue du Seine²⁰. El seu nebot i successor Alfred-Léon Lemerrier fou completament contemporani de Planas i, com ell, deixeble d'Emile Lassalle i traductor litogràfic de l'obra de Gavarni. Hi tornaré més endavant.

De fet, la litografia a mitjan segle XIX a Barcelona encara no havia assolit, tret d'alguna excepció, un nivell mitjanament comparable al d'alguns altres països europeus, on ja es podia parlar de rellevants dibuixants litogràfics, com era el cas sobretot de França. Així doncs, quin havia estat el desenvolupament de l'estampació litogràfica fins aleshores?. Segons Casellas, i com també afirmava P. Coromines²¹, quan Planas va voler iniciar-se en la litografia aquest procediment encara es practicava molt defectuosament a Barcelona. Sense uns mestres i una bona escola on aprendre'n; havent de dibuixar amb la pedra ajeguda i amb una beta que sostenia una cartolina circular entre les dents per tal de no humitejar-la amb l'alè; fent anar el llapis amb els braços i el cos plegat sobre una post de fusta, a una certa distància de la pedra, és lògic que els resultats no fossin extraordinaris, sinó ben a l'inrevés. Aquest sistema s'estengué fins ben entrat els anys quaranta quan Planas inicià la seva formació, tot i que ja s'havien editat algunes obres cabdals de la il·lustració litogràfica vuitcentis-

18. Aquesta data no pot ser certa car Planas, com diu el seu gendre Labarta, op. cit., p. 66, més aviat devia anar a París l'any 1849, mentre que el 1851, quan Labarta explica que havia litografiat dibuixos del francès Gavarni —que aleshores era a Londres, on havia marxat al juny de 1851 i d'on tornaria al final d'any o el començ del 1852—, ja havia adquirit no sols l'experiència, sinó també la gran destresa que se li reconeixia, atès que ja li feien encàrrecs com aquests, d'una gran responsabilitat.
19. R. CASELLAS, loc. cit. Labarta, en canvi, afirma que va a París el 1849. Vegeu op. cit., p. 66.
20. Sobre el taller Lemerrier a la rue du Seine vegeu Jorge de Sousa, *Du Jeu de Paume au cabaret. Lieux et devenir des ateliers parisiens*, París, pp. 11-13.
21. P. COROMINES, op. cit., pp. 129-135.

ta, com ara els *Recuerdos y Bellezas de España*, de Francesc Xavier Parcerisa, obra iniciada l'any 1839 i acabada el 1872²².

Igualment, s'havien fet algunes edicions anteriors de làmines litogràfiques, entre les quals cal destacar la *Colección de caricaturas Sancho Gobernador*, una sèrie de litografies satíriques al llapis gras realitzades entre el 1835 i el 1837, estampades, tal com hi consta, a la «Litografia de A. Calle del Vidrio, 23». Casellas mateix ho comenta, tot atribuint-les al pare de l'escultor Medard Sanmartí, a Segur o bé a Adrià Ferran, també escultor. Ahora, afegeix: «Chócame encontrarme com aquellas litografías al lápiz, relativamente garbosas de procedimiento técnico aunque malas de dibujo hechas en Barcelona (...) cuando Planas me había dicho que eran tan malas las lithografías al lápiz anteriores a su vuelta de París. (No están muy bien las caricaturas que digamos)»²³.

Com es justifica, doncs, l'afirmació de Pere Coromines que portà Eusebi Planas a aprendre la tècnica litogràfica a París? On l'havia après Parcerisa, per exemple? És cert que Planas havia d'esdevenir el litògraf vuitcentista barceloní per excel·lència, sobretot com a dibuixant de figures femenines, amb un gran domini del llapis. De Parcerisa en canvi, no es pot dir exactament el mateix, car tot i fer centenars i centenars de litografies només per als volums dels *Recuerdos...* esmentats, el seu fort era el paisatge i l'arquitectura i no la figura humana²⁴. Francesc Xavier Parcerisa (1803-1876), autodidacta ben segur en el camp litogràfic, cal afegir que segons sembla només va litografiar els volums dels *Recuerdos* car no el trobem en cap altra empresa editorial. Això si, no es pot oblidar que va arribar gairebé a les sis-centes litografies!!! I, en realitat, entre la magna obra litogràfica de Parcerisa i les primeres litografies de Planas no hi ha cap fet ni cap nom rellevant en el món del llibre català. Ara bé, en els anys trenta i quaranta els tallers de litografia barcelonins eren ja força nombrosos, tal com podem comprovar en els llargs repertoris que ens ofereixen les guies de la ciutat editades per Saurí²⁵.

Tornem ara a Planas. En la seva formació, el seu pare va exercir-hi un paper decisiu. Narcís Planas, amb una visió oberta i clara s'adonà que si el seu fill volia aprendre realment a dibuixar sobre la pedra amb el llapis gras havia d'anar a París, ja que la capital francesa era, veritablement, el centre principal no sols de l'avantguarda artística de l'època, sinó també de la reproducció gràfica i, aleshores especialment litogràfica. Tothom que volia estar al dia havia de passar una hora o altra per la capital del Sena. Així doncs, l'any 1849, amb setze anys, un cop acabat el curs a Llotja, Planas se'n va cap a París.

22. Sobre aquest llibre en vaig parlar extensament a Pilar VÉLEZ, *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)*, Biblioteca de Catalunya, Barcelona, 1989, pp. 184-189.

23. R. CASELLAS, loc. cit.

24. Quan en els *Recuerdos* apareixen il·lustracions amb figures, aquestes acostumen a ser obra d'altres dibuixants que van col·laborar-hi en menor proporció, especialment d'Urrabieta, però mai no presenten el traç àgil amb què dotarà Planas les seves figures.

25. *Guía de forasteros de Barcelona. Manual de agentes y de curiosos*, M. Saurí y J. Matas, Barcelona, 1841; *Guía de forasteros en Barcelona*, M. Saurí y J. Matas, Barcelona, 1842.

Portada litogràfica de *La novela de una mujer*, Alou Hnos Editores, Barcelona, 1859.

Portada litogràfica de *Espinass de una flor*, Imp. Lòpez Bernagossi, Barcelona, 1862.

Portada litogràfica de *L'orfaneta de Menàrquens o Catalunya agonisant*, Librería Española/ Librería Plus Ultra, Barcelona, 1862.

Del curs 1849-50 no es conserva cap dada documental que parli de l'assistència de Planas a l'Escola, la qual cosa lliga amb la seva partença durant la segona meitat de l'any²⁶. En canvi en el curs 1850-51 consta, com he indicat anteriorment, com a matriculat a la classe de «Dibujo lineal y adorno», tot i la precisió de «perdido el curso por falta de asistencia»²⁷, una dada clau per confirmar la seva estada a París. I, a més, al curs 1851-52 apareix matriculat des del sis d'octubre de 1851 fins a la classe del «Antiguo», però no hi ha cap referència ni hi consta que passi de curs com és habitual, la qual cosa significa també que no devia assistir-hi, ja que devia continuar a París. Potser el devia matricular el seu pare, de la mateixa manera que podia presentar-lo com a opositor als premis de 1851, tot i no haver assistit a les classes del curs anterior, car era a la capital francesa aprofitant força més el temps.

Com explica Casellas²⁸, hi arribà amb una recomanació per a Lemercier, que posseïa, com ja he dit, un dels principals tallers litogràfics europeus del moment. Lemercier el féu entrar al taller del ja mencionat Emile Lassalle (1813-1871), pintor i litògraf, el qual va ensenyar-li la interpretació litogràfica de quadres pintats a l'oli, una de les primeres finalitats de reproducció per a la qual s'emprà la litografia. Per mediació de Lassalle, quan ben aviat el considerà un deixeble predilecte, Planas, quan encara no feia dos anys que estava amb ell, va poder treballar per a la casa editorial Goupil, capdavantera en reproducció i edició d'obres d'art i amb sucursals a tot el món occidental. Segons Casellas i Labarta²⁹, a can Goupil Planas va començar litografiant dibuixos de Déveria, Beaumont, Compté-Calixt i Gavarni, aquest darrer un dels artistes del llapis més en voga en aquells anys, aleshores a Londres, des d'on enviava els dibuixos que Planas i molts altres litografiaven³⁰ i que segons sembla estava molt satisfet dels resultats obtinguts per Planas³¹. Tanmateix, la casa Goupil li encarregà també el seu primer treball original, el primer retrat que es va fer a París de la comtessa de Montijo, posteriorment emperadriu dels francesos, a cavall i abillada amb un vestit de contrabandista andalús, segons la pintoresca descripció que en féu Labarta³². Amb aquesta litografia obtingué ja un gran èxit.

Eusebi Planas, però, no sols va aprendre la tècnica litogràfica d'una manera molt ràpida, sinó que va dominar-la extraordinàriament i de seguida aconseguí una sòlida base, visible ja en la seva producció primerenca, força

26. A la carpeta d'*Alumnos matriculados en la Academia de Bellas Artes de Barcelona. Estudios menores y superiores. Año 1850*, Planas ja no hi consta.

27. *Clase de dibujo lineal y adorno. Matrícula* (matriculat el 10 d'octubre de 1850).

28. Idem nota 5.

29. R. CASELLAS, loc. cit., i L. LABARTA, op. cit., p. 66.

30. Vegeu nota 17.

31. Segons LABARTA, op. cit., p. 66 «Després la mateixa casa —vol dir l'editor Goupil— va confiar-li las copias dels dibuixos que'l célebre Gavarni enviava desde Londres, quedant aquêt tan satisfet com ho había quedat Beaumont».

32. Op. cit., p. 66.

desconeguda avui car no es conserva gaire obra —o de moment encara no he pogut localitzar-la— de la seva estada a França. A la Bibliothèque Nationale de París només he trobat una litografia signada «Gm. v. Bürde»³³ i «Lith. v. Eusebio Planas», estampada al taller Lemercier i editada per Goupil, que data de 1853 i duu la inscripció *Roger. Als. Raoul in Den Hugenotten*. Es tracta d'un episodi de l'òpera *Els Hugonots* de Giacomo Mayerbeer (1791-1864), interpretada per l'aleshores molt popular tenor parisenc Gustave Hippolyte Roger (1815-1879), gran amic del compositor. Precisament Casellas indica que les primeres litografies que Planas féu a París eren els retrats de la ballarina Taglioni i del tenor Roger³⁴. De la primera coneixem una litografia d'Achille Déveria (1800-1857), possiblement molt semblant a les que podia haver fet més endavant el propi Planas³⁵. A la Bibliothèque Nationale hi ha, a més, una col·lecció de quatre litografies, també de 1853, d'una sèrie incompleta de sis intitulada *Les filleules des fleurs à Paris - Le Lys, Amourette, Fleurs des pois, Belle de nuit* - dibuixades per Edouard de Beaumont (1812-1888) i litografiades per Planas, que com l'anterior és estampada per Lemercier per a Goupil. Conec també un dibuix al carbó signat a París el 1853, de traç encara primerenc i tou, intitulat *La hora de clase. Dibujando desnudo de mujer*, títol que reflecteix el tema representat³⁶.

El 1853 devia ser per a Planas un any de nombrosa i notable execució litogràfica a París. En realitat el que no està clar és quan va marxar cap a la capital francesa. Raimon Casellas, l'any 1896, encara en vida de Planas, a qui havia conegut personalment, apuntava, com ja he dit abans, que aquest se n'havia anat cap a París el 1851, és a dir, amb divuit anys. En canvi, també hem vist que el seu gendre Labarta el 1899 diu que hi partí l'any 1849, i el propi fill de Planas, Rafael Planas Monte, havia explicat a Pere Corominas³⁷, quan aquest volia documentar-se per fer la seva biografia, que el seu pare havia anat a París el 1847, és a dir, només amb catorze anys. Com ja he justificat anteriorment, penso que Planas devia anar-se'n el 1849 perquè, a més, si va estar aproximadament un parell d'anys fent el seu brillant aprenentatge —que el va portar a litografiar els dibuixos que Gavarni enviava des de Londres, atès que el francès hi va durant la segona meitat del 1851—, la data ha de ser l'any 1849. Si va retornar el 1854, a conseqüència de l'epidèmia del còlera que allà es declarà, la seva estada hauria estat de cinc anys. Però el seu fill també diu que passat el

33. Devia tractar-se del pintor i litògraf Paul Bürde (Berlín, 1819-1874). Vegeu E. BENEZIT, *Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs*, Lib. Gründ, París, 1976, Vol. II, p. 395.

34. R. CASELLAS, op. cit.

35. Litografia que es pot veure reproduïda a *Historia de las mujeres. el siglo XIX*, Taurus, Madrid, 1993, p. 280, i que pertany a la Harvard University Theater Collection.

36. Dibuix conservat al Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya (GDG MNAC 2271).

37. Vegeu Pere COROMINES, *El dibuixant Eusebi Planas*, dins de *Diaris i records de Pere Corominas*, Vol. III, («La República i la guerra civil»), Ed. Curial, Barcelona, 1975, pp. 151-155.

còlera se'n tornà i que el 1860 tornava a ser a Barcelona, fet que no és cert, si més no del tot. Perquè Bori apunta que després d'haver retornat a Barcelona, féu un dibuix que «molestà» el general Zapatero, raó per la qual tornà cap a París, tot i que abans que acabés la guerra de l'Àfrica tornava a ser a la ciutat comtal³⁸. El dibuix —gravat pel xilògraf Llopis—, que recorda el to de les estampes populars, romanços, etc., devia ser el que representava el coronel Blai Durana mort el 14 de juliol de 1855 després d'haver-se emmetzinat abans del complir una sentència que havia d'executar-lo amb garrot vil públicament, en lloc de ser afusellat com li corresponia per la seva condició militar, ordre que dictà el general Juan Zapatero³⁹.

Precisament per la seva producció barcelonina postparisenca que s'inicià ja al servei del llibre el 1855, podem constatar que moltes de les dades i dates no són exactament certes, ja que en la majoria dels casos s'indiquen refiant-se de la memòria únicament. Tot això em fa reafirmar que la data concreta de partença devia ser durant la segona meitat del 1849 i la de tornada el 1854, per bé que després pogués tornar a fer un viatge a París, com tornaria a fer-lo més endavant en alguna ocasió en companyia del seu fill Rafael.

De 1849 són també dos dibuixos seus gravats calcogràficament per Pau Alabern (1804-1860), que apareixen en els *Once discursos para una novena que sirva de preparación a la fiesta del nacimiento del Salvador, por San Alfonso Mª Ligorio*, llibret editat pels Hereus de la Vidua Pla, estampes de fina execució, fins ara les primeres il·lustracions de Planas que he trobat en un llibre.

En canvi, el mateix dibuix del coronel Blai Durana del 1855 o les litografies del seu primer llibre il·lustrat, *Secretos de la Inquisición* (1855) de Joaquín María Nin, editat per Joaquín Bosch, són una bona prova que entre el 1854 i el 1855 ja treballava plenament per al món gràfic barceloní. En qualsevol cas, però, la seva instal·lació a Barcelona és encara anterior al naixement de les grans editorials, que havia de tenir lloc uns quants anys després. Qui dominava, aleshores encara, el món de l'edició eren els llibreters. Per això, segons Casellas, Planas es dedica a il·luminar fotografies per encàrrec de M. Mathey. Ara bé, de seguida neixen les dues primeres cases que publiquen «novel·les per entregues» i que segons Casellas són Quegles (?) i Castaños⁴⁰. De seguida sorgeixen López, Manero, Tasso i Alou. Però un fet decisiu perquè aquestes cases puguin editar novel·les il·lustrades amb litografies és que hi hagi ja alguns tallers de litografia capaços d'oferir bons treballs. En aquest sentit és clau el nom de Labielle, relacionat íntimament amb Eusebi Planas.

38. S. BORI, op. cit., p. 47. La guerra d'Àfrica va acabar el 1860.

39. Estampa de la qual se'n conserva un exemplar a l'Arxiu Històric de la Ciutat.

40. Pel que fa a la primera, Quegles o Queglas, no n'he pogut trobar cap referència enlloc. Respecte a Castaños, era Vicente Castaños que regentava la denominada Imprenta Hispana, que en els anys quaranta era simplement un taller d'impresma i que després esdevingué impremta editorial, amb un màxim nivell de publicacions durant el decenni dels seixanta. Un exemple il·lustrat amb litografies d'E. Planas és l'obra de José Mariano Riera y Comas, *Misterios de las sectas secretas* (1864).

Portada litogràfica de *El libro de la familia*,
Pérez García Editores, Barcelona, 1864.

Portada litogràfica de
Historia de la prostitución,
J. Pons Editor, Barcelona, 1874.

Portada xilogràfica de *La semilla del bien*,
A. Riudor y Cia, Barcelona, 1878.

Charles Labielle (1825-1878), francès d'origen cors, litògraf que treballava a París, al taller de Lemercier, havia conegut Planas a casa de l'editor Goupil i havia vingut a Barcelona conjuntament amb ell el 1854, on ben aviat obrí un taller de litografia, del qual ja trobem treballs datats el 1855⁴¹, precisament les primeres litografies signades per Planas. Tenia el taller al Carrer de Montserrat, núm. 6 i totes les noves editorials que van anar dedicant-se a la novel·la per entregues van comptar de seguida amb la seva col·laboració. Pel que fa als aspectes merament tècnics, l'obra litogràfica de Planas estampada per Labielle assolí un gran èxit ràpidament. No és gens estrany car els seus dibuixos comparats amb els que aleshores venien de Madrid —d'Urrabieta, Vallejo, Miranda...— eren molt més àgils i frescos. La seva obra en mans de l'expert Labielle, era molt millor ja que com especifica Casellas fins aleshores «ni en la calidad, ni en el graneado y preparaci6n de las piedras habían adelantado gran cosa los impresores lit6grafos de Barcelona. Los excesos de ácido que se usaban para obtener la reproducci6n y las tiradas enormes a que se forzaban las piedras, daban por resultado una impresi6n dura o grosera, sin transiciones, que era la que menos convenía a las suaves gradaciones y a los frisos modelados y a la ligereza de línea que eran los distintivos de Planas»⁴².

Labielle, doncs, va ser l'introduïdor de la litografia «moderna» tal com es feia a París. Però no solament destacà Labielle en aquells anys cinquanta, sinó també un altre taller, que estampà moltes litografies de Planas, gairebé en exclusiva, la casa Vázquez, que féu venir també un litògraf de París per governar el taller. Labielle i Vázquez foren els dos tallers principals de treballs litogràfics al llapis gras, especialment al servei de les novel·les distribuïdes «per entregues».

La novel·la «per entregues»

Però que era i que va significar en realitat la tan típicament vuitcentista «novel·la per entregues»?

La novel·la «per entregues», denominació amb la qual es coneixia a casa nostra des dels orígens la novel·la que es publicava parcialment de mica en mica, en general setmanalment, cal situar-la cronològicament entre 1840 i 1870, tot i que seguí editant—se encara alguns decennis més enllà, fins al final del segle. A l'estat espanyol, entre les dates esmentades, més de cent editors en publiquen entre Barcelona i Madrid, amb un promig de 10.000 exemplars setmanals per a cada títol, tot i que de vegades arriben als 15.000⁴³.

41. Tot i que R. CASELLAS, loc. cit., es confon i diu que va arribar a Barcelona el 1858.

42. R. CASELLAS, loc. cit.

43. Sobre aquest tipus de novel·la hi ha un treball realitzat des de la perspectiva fonamentalment sociològica d'on recullo algunes dades. Vegeu Juan Ignacio FERRERAS, *La novela por entregas 1840-1870*, Taurus, Madrid, 1972.

L'autor d'aquest tipus de novel·la depèn molt estretament de l'editor i del públic lector. Cal dir que molts llibres només es publicaren «per entregues» i que aquesta era una manera d'adquirir-los mica en mica, més d'acord amb les possibilitats del públic potencial, malgrat que, comptat i debatut, sortien molt més cars.

Una altra característica d'aquest tipus de llibre és que en un elevat percentatge, el seu públic era femení. És cert, també, que en la majoria dels casos la protagonista d'aquests llibres és la dona i la temàtica sol estar molt vinculada a l'amor, la família, els fills, etc., i per tant s'adreçava clarament al públic femení. Esmento, sense mencionar autors, només a tall d'exemple, alguns títols prou significatius de tot això que acabo d'assenyalar: *Las hijas sin madre*, *Amor de esposa*, *La mujer mártir*, *El manuscrito de una madre*, *Celos de ángel*, *La mujer ofendida*, *La esposa enamorada*, *Morir por un hijo*.... Amb aquests «seductors» i sovint lacrimògens temes aquesta novel·la va resultar un gran negoci editorial. Però de fet l'element clau que ajudava i fomentava en gran manera la seva venda eren les *il·lustracions*. Un dels camps més rellevants de la il·lustració vuitcentista és precisament el de la novel·la per entregues. Eusebi Planas és, en aquest sentit, el prototip i alhora el més prolífic il·lustrador d'aquest camp en el món editorial barceloní. Generalment les làmines d'aquestes novel·les, tant si són litogràfiques com xilogràfiques, solen trobar-se intercalades enmig del text. De vegades es regalaven com a propaganda i podien servir també com a element decoratiu, emmarcades i penjades a les parets.

Quan Planas arriba a Barcelona el 1854 i comença a treballar com a il·lustrador, aquesta tipologia bibliogràfica fa ja una quinzena d'anys que està en voga. Fins aleshores, però, les imatges si són litogràfiques solen ser d'una qualitat ínfima i generalment escasses pel que fa al nombre de cada exemplar. De vegades les il·lustracions són gravades al boix, és a dir, xilogràfiques, o bé es troben tots dos procediments alhora, com en el cas de la novel·la d'Eugeni Sue, *Martín el Expósito*, publicada per M. Saurí i A. Gaspar el 1846, que fou editada per diverses cases i en distintes ocasions. En definitiva, no és fins el 1855 quan trobem per primera vegada una novel·la il·lustrada per Planas, *Secretos de la Inquisición*, amb catorze litografies al llapis gras i només una petita xilografia d'Abadal a la portada. Eusebi Planas, per tant, esdevingué el capdavanter en la renovació de la il·lustració vuitcentista barcelonina de la mà de la «nova litografia».

El cert és que Planas de seguida fou considerat un il·lustrador de primera línia i se'l reconegué sobretot com el dibuixant per excel·lència de la figura femenina, el «Gavarni català», car el francès Gavarni (1804-1866) havia estat el millor traductor gràfic de les *lorettes* i les *grisettes* del París romàntic. En aquest sentit, val la pena de recollir un cop més el parer de Casellas: «Acostumbrados a los dibujos de Urrabieta (el padre de Vierge), de Vallejo, de Miranda, que nos venían con los libros ilustrados de Madrid, las gentes se asombraron de la elegancia y la soltura que resplandecían en las graciosas litografías de Planas. La manera garbosa, su propensión a las formas incitantes, su concepción esencialmente voluptuosa de la gracia femenil, fueron las condiciones

más adecuadas para hacer amar de un público que empezaba a hacer gala de su despreocupación y ...(?). Tenían a Planas por el dibujante de la mujer y por señor y rey del lápiz»⁴⁴.

De 1855 a 1897, any en què morí, Planas es dedicà a la il·lustració de llibres i revistes barcelonines, alhora que féu molts dibuixos per a programes de concert, de ball, i petits impresos de tota mena, tant litogràfics, cromolitogràfics, com reproduïts al boix per algun xilògraf i àdhuc mitjantçant les tècniques calcogràfiques. De molt prolífica producció, el nom de Planas a la coberta d'un llibre era un èxit garantit. Fins al punt que, per exemple, la ja esmentada litografia Vázquez arriba a treballar exclusivament amb Planas, al qual segons que sembla li portaven les pedres litogràfiques a casa per tal que les dibuixés i les hi recollien per tornar-les a l'editor que s'ocupava de l'estampació. Veritablement el cas de Planas fou excepcional. S'enriquí amb la seva feina i esdevingué un personatge destacat de la vida social barcelonina del seu temps, allò que aleshores en deien un «dandi».

La il·lustració vuitcentista: de la xilografia i la litografia a la cromolitografia

Parlar d'Eusebi Planas és parlar de la il·lustració vuitcentista a Barcelona, i a l'inrevés, car Planas va crear un tipus concret i inconfusible d'imatges, de les quals ell va ser pràcticament l'artífex únic, i en tot cas el capdavanter, perquè darrere seu, els seus seguidors o imitadors no arribaren al seu nivell. A més, no sols va ser clau i únic en el món de la litografia, tal com ja ha quedat ben clar, sinó que a més va exercir també un paper decisiu respecte a la producció xilogràfica. Veiem ara, doncs, quina va ser la seva aportació en aquest camp com també en el de la posterior cromolitografia, per mitjà de les novel·les il·lustrades, que constitueixen el gruix més important de la seva producció.

Quan Planas, en retornar de París comença a treballar a Barcelona, la novel·la de format petit —8è, 12è— comença a anar de baixa mentre que el format 4rt comença a imposar-se. És a dir, el format és més gran i per tant les imatges gaudeixen d'un protagonisme major. Amb la introducció de la litografia, el nombre de làmines, a més, augmenta i, en conseqüència, cada cop, la imatge esdevé més important al costat del text, fins al punt que hi ha edicions que no són veritables llibres, sinó àlbums d'imatges on aquell resta reduït a la mínima expressió d'un peu d'imatge, ja sia en vers o en prosa. Els ja esmentats tallers Labielle i Vázquez ompliren el mercat de novel·letes amb la empremta de Planas.

Planas fou veritablement l'introduïdor de la litografia moderna, tal com es feia a París, en el món editorial barceloní. I va ser gràcies a ell que la litografia esdevingué un procediment al servei de la il·lustració del llibre i sobretot

44. Vegeu R. CASELLAS, loc. cit.

Portada xilogràfica de *Cruz de flores, cruz de espinas*, Est. Tip. Espasa Hermanos, Barcelona, c. 1880.

Portada cromolitogràfica de *Historia de una mujer*, Aleu y Fugarull, Barcelona, 1880.

Làmina litogràfica de l'àlbum *Academias de Mujer*, Aleu y Fugarull, Barcelona, 1883-84.

de la novel·la. El cert és que no hi ha cap altre dibuixant contemporani que il·lustri llibres regularment mitjantçant la litografia. És diferent el cas de les revistes, especialment de les satíriques, on la litografia es fa servir durant uns quants anys com a eina bàsica d'il·lustració. El mateix Planas i encara més el seu col·lega Tomàs Padró (1840-1877) hi treballaren sovint: «El Cañón Rayado», «Un Tros de Paper», «El Noy de la Mare», etc. Així doncs, en el camp del llibre i sobretot de la novel·la trobem gairebé únicament Planas com a dibuixant litògraf, sobretot entre 1855 i 1865, i també encara més enllà amb rellevants obres, àdhuc en els anys noranta.

Aquesta és la importància d'Eusebi Planas, ja que va ser el divulgador de la nova litografia, que de fet també mor pràcticament amb ell, llevat d'alguna excepció, com són les obres il·lustrades pel seu gendre Lluís Labarta. Sense dubte, cap altre dibuixant litogràfic tindrà el renom de què va gaudir Planas des de les seves primeres obres començant ja amb *Secretos de la Inquisición* (1855), amb catorze litografies al llapis gras i, en canvi, només, un petit gravat al boix d'Abadal, a la portada. Seguiren *Secretos, intrigas y misterios de los conventos...* (1856), i d'aquest mateix any, una obra cabdal, *La dama de las Camelias*, que tingué un èxit extraordinari entre el públic lector. Editada per Plus Ultra, conté deu litografies al llapis gras estampades al taller de Labielle. De gust molt francès, comprensible no sols pel tema del volum, sinó per l'encara molt recent experiència parisenc, més que recordar-nos les «lorettes» de Gavarni, ens evoca les figures femenines de les revistes de moda il·lustrades —per a les quals també havia començat dibuixant Gavarni— i que de ben segur Planas havia tingut ocasió de conèixer durant els seus anys parisencs⁴⁵. De 1857 són també *Los ladrones de Londres*, amb vuit litografies tirades per Labielle, tot i que en aquest cas són fetes, excepcionalment, per D. Martínez a partir de dibuixos de Planas.

De fet, però, és a partir de 1860 que Planas és més prolífic litogràficament parlant. Des dels quinze retrats que féu per al llibre *Isabel II* (1860), fins a les nombrosíssimes il·lustracions que realitzà per a les moltes novel·les sentimentals i romàntiques que apassionaven el públic femení i que tenien sempre com a protagonista la dona com a suport de la família i com a víctima de tota mena d'infortunis. A tall d'exemple recordo: *La novela de una mujer* (1859)⁴⁶, de Alejandro Dumas (fill); una segona versió de *La dama de las Camelias* (1861)⁴⁷, amb làmines diferents de l'anterior; *El traperero de Madrid* (1861)⁴⁸, de Antonio Altadill; *Treinta años o la vida de un jugador* (1862)⁴⁹, de M. Angelón; *Flor de un*

45. Aquesta vessant de la il·lustració de les revistes de moda vaig tractar-la específicament a *La imatge femenina en la il·lustració de llibres i revistes de l'època romàntica*, «Quaderns del Museu Frederic Marès» (Barcelona), Núm. 1, 1996, pp. 57-76.

46. Alou Hnos Editores, Barcelona.

47. Ed. Plus Ultra, Barcelona.

48. Imp. López Bernagossi, Barcelona.

49. Imp. López Bernagossi, Barcelona.

día! (1862) i *Espinas de una flor* (1862)⁵⁰, ambdues de M. Angelón, a partir del conegut drama de Camprodón estrenat el 1851; *L'orfaneta de Menàrguens...* (1862)⁵¹, d'A. Bofarull; *El alojado* (1863)⁵², de M. Angelón; *Norma o la sacerdotisa de la isla de Sen* (1863)⁵³, segons versió de Francesc Pelai Briz; *El libro de la familia* (1864)⁵⁴, de Juan Cortada; *Las hijas de Eva* (1864)⁵⁵, de Rafael del Castillo i *La monja milagrera* (1865)⁵⁶, de Manuel González Fernández.

Al costat, però, de la litografia hi ha una gran part dels seus llibres, gairebé un cinquanta per cent, il·lustrada mitjantçant la xilografia. Mentre la litografia a les seves mans viu el seu apogeu entre el 1855 i el 1865, precisament aquest any apareix un dels primers llibres il·lustrats amb gravats al boix de F. X. Brangulí⁵⁷. Entre 1865 i 1879-80 la xilografia domina en la seva producció gràfica, i només trobem de tant en tant algun llibre, però no estrictament novel·la, amb imatges litogràfiques com ara *Los Tribunales secretos* (1871) o la *Historia de la prostitución* (1874). A més, després de la xilografia arriba la cromolitografia, que triomfa vers el 1879-1880 i perviu activament fins als darrers anys del segle, de vegades amb resultats força deficients. També cal afegir que, encara més enllà de 1880, Planas retorna algun cop al llapis gras dels orígens com en el cas de l'album *Academias de Mujer* de 1883-84, d'una gran qualitat.

Si fins ara he remarcat quina va ser la incidència de Planas en el camp litogràfic, ara veurem quina fou en el camp de la xilografia. Cal fer un cop més una mica d'història per reconstruir la situació de la novel·la il·lustrada a mitjan segle XIX i parlar de la novel·la històrica. És justament a mitjan segle quan es produeix l'època de màxim esplendor d'aquest tipus de novel·la, alguna medievalitzant, d'altres ambientades fins i tot en el propi segle XIX, amb il·lustracions que les ornaven i solien ser sempre xilogràfiques, a partir de dibuixos generalment de Vicente Urrabieta o de Lechard, gravats per Carnicero, Llopis, Ricord, Piquer, Otero, Capuz o Severini. Cap al 1857-58 aquest tipus de llibre pren una gran volada, sobretot a Barcelona, i se n'editen un gran nombre fins encara el període 1861-62. Són cinc anys de nombrosa producció xilogràfica, sobretot a les mans dels artistes esmentats.

En canvi Planas, en aquests anys de 1855 endavant, és justament quan fa les primeres litografies que tanta fama havien de donar-li. De 1855 a 1857 li coneixem quatre novel·les il·lustrades litogràficament ja comentades. Tanmateix, de 1857 és també la primera que coneixem amb dibuixos seus i d'Urrabieta, gravats al boix per Carnicero, Llopis i Martínez. Es tracta de *Los mártires de*

50. Ambdues d'Imp. López Bernagossi, Barcelona.

51. Librería Española/Librería del Plus Ultra, Barcelona.

52. Imp. López Bernagossi, Barcelona.

53. Imp. Juan Oliveres, Barcelona.

54. Espasa Hermanos Editores, Barcelona.

55. Pérez García Editores, Barcelona.

56. Imp. N. Ramírez, Barcelona.

57. Antonio ALTADILL, *La ambición en la mujer*, 1865.

*Buenos Aires o el verdugo de su república*⁵⁸, de Manuel María Nieves. De 1859 n'és una altra, de Dumas: *El reinado del terror*, amb dibuixos seus i d'altres, gravats per Surroca, Abadal i Ricord. Però, de fet, després d'aquests que podríem considerar els darrers exemples xilogràfics, paral·lels a les primeres litografies, els seus dibuixos no tornen a ser sistemàticament reproduïts mitjantçant la xilografia fins el 1865-66⁵⁹.

El 1865 comencen a aparèixer novel·les de Planas amb imatges xilogràfiques. *La ambición en la mujer* n'és el primer exemple que he localitzat fins ara⁵⁹. Des d'aleshores, els títols segueixen l'un darrere l'altre fins a l'any 1879-80, en què en introduir-se la cromolitografia, la xilografia desapareix radicalment mentre en algun cas reapareix, esplendorosa, la litografia al llapis gras, tan pròpia de Planas, com ara en les eròtiques *Academias de mujer* (1883-84), editades per Aleu y Fugarull o a *La Mujer*, ja de data molt tardana car correspon al 1892.

La producció, per tant, traduïda xilogràficament de Planas, és gairebé tan vasta com la pròpiament litogràfica. Diversos foren els artífex que gravaren els seus dibuixos: Branguí, Moracho, Servat, Carnicero, Llopis, Romeu, Surroca, Ribas, Mullor i encara algun altre. Com ja va apuntar Francesc Fontbona⁶¹, se sol dir que Brangulí va ser protegit i ajudat per Eusebi Planas, però de fet no és possible constatar una dependència prou estreta entre ambdós per afirmar-ho taxativament. De fet, com acabo de dir, foren molts els xilògrafs que traduïren, i molt bé, la seva obra sobre la fusta. Des de Brangulí en l'obra ja citada; Gómez a *Amor de esposa* (c.1870)⁶², d'Antonio Altadill; Sadurní a *Su excelencia. Memorias de un tunante* (1871)⁶³, de Cecilio Navarro; Ribas a *El conde de Montecristo* (1872)⁶⁴, d'Alexandre Dumas; Romeu a *Juan de Dios* (1877)⁶⁵, d'Emilio Moreno; Mullor a les *Obras Completas de Paul de Kock* (1877-78)⁶⁶; el mateix Romeu a *La semilla del bien* (1878)⁶⁷, d'A. Altadill, i un cop més E. Gómez a *Cruz de flores, cruz de espinas*⁶⁸ (c.1880), són alguns dels molts exemples on veiem el traç dolç i graciós de Planas ben interpretat pels seus destres col·laboradors xilògrafs tot i la duresa i alta densitat del boix, que ells dominaven amb llurs burins.

58. Administración del Plus Ultra. Imp. Tasso, Barcelona.

59. Una excepció seria les *Memorias de un liberal. Fernando el Deseado*, de Diego López Montenegro y Víctor Balaguer, edició Madrid/Barcelona/L'Havana d'I. López Bernagossi, 1862, amb dibuixos de Planas reproduïts pels xilògrafs Carnicero i Llopis.

60. Imp. López Bernagossi, Barcelona, 1865.

61. Op. cit, pp. 141-142.

62. Espasa Hnos. Editores, Barcelona.

63. Pons, Barcelona.

64. Juan Pons Editor, Barcelona.

65. A. Riudor Editores, Barcelona.

66. Víctor Pérez Editor, Barcelona.

67. A. Riudor y Cia, Barcelona.

68. Est. Tip. Espasa Hnos, Barcelona.

Si, segons sembla, la litografia va arribar un moment que resultava massa cara i calia un altre sistema de reproducció més rendible per als editors, Planas, en lloc de fer-se enrere, va seguir endavant mitjançant la tècnica xilogràfica i, com diu Labarta, malgrat que exagera deixant-se portar per l'admiració que sentia pel seu mestre, «no sols no va decaure, sino que ab los seus consells va crear una escola de grabadors catalans que conservaban admirablement sos dibuixos, conservant a la par la propia personalitat cada un dels grabadors»⁶⁹. Continua enumerant alguns d'aquests xilògrafs —Brangulí, Gómez, Servat, Surroca, Fusté, Ribas i altres, entre els quals esmenta Llopis, «unich grabador al boix que hi había á Barcelona allá per l'any 63, apart del Sr. Noguera, que's dedicaba al género barceloní de las aucas y romansos»⁷⁰.

De la mateixa manera que la xilografia va arraconar força la litografia, la cromolitografia havia de fer fonedís el gravat sobre fusta en el camp del llibre, mentre començaven a introduir-se els procediments fotomecànics. El primer llibre amb dibuixos de Planas —i també de Padró— reproduïts cromolitogràficament és *La Creación. Historia Natural*, de J. Vilanova i Piera, vuit volums en format foli, editats per Montaner y Simón el 1872. Dites cromolitografies unes són obres del mateix Labielle⁷¹, i d'altres són tirades al taller Lemercier de París, tot i que les respectives qualitats són equivalents. De fet, no són només les primeres cromolitografies d'originals de Planas i Padró, sinó el primer llibre de qualitat editat a Barcelona amb imatges d'aquest tipus.

La cromolitografia, però, mai no va satisfer del tot Planas. Per això algunes de les seves obres d'aquests anys no són il·lustrades exactament amb cromos, sinó podríem dir-ne amb litografies en color, com és el cas de la popular *Historia de una mujer* (1880), de format gran foli i on fonamentalment domina la imatge, mentre el text queda relegat a dues ratlles al peu o de *La dama de las Camelias* (1880).

Aquest sistema consistia a dibuixar lleugerament sobre la pedra en negre i fer-ne un tiratge, damunt del qual estampar—hi de sis a vuit tintes baixes de to gairebé planes, aconseguint així els reeixits resultats de les obres esmentades, ben lluny dels colors bigarrats i cridaners de la vora vint tintes brillants que s'empraven en les cromolitografies corrents.

Al costat dels grans folis acolorits d'aquesta manera, les novel·les amb cromos, tal com es deia popularment, foren molt nombroses i en general de menys nivell que les litogràfiques o xilogràfiques. L'adaptació tan grollera dels dibuixos de l'artista, fins i tot de les àgils aquarel·les de Planas, donaven com a resultat uns productes barroers, d'escassa qualitat no sols artística, sinó gràfi-

69. L. LABARTA, op. cit., p. 68.

70. L. LABARTA, ibidem. Comentari que F. Fontbona ja valorà com a excessiu a op. cit., p. 109 i nota 156.

71. Tal com comenta i elogia Eudald CANIVELL, *Carlos Labielle*, «Revista Gràfica» (Barcelona), 1900, p. 60.

ca. És el cas de *La expiación de un padre* (c.1888)⁷²; *Amor de esposa* (c.1890)⁷³, d'A. Altadill, *La novia de oro* (1890?)⁷⁴, de Julián Castellanos; *Mártir, criminal y absuelta* (1890)⁷⁵, d'Alvaro Carrillo⁷⁶; *Morir por su madre* (1890)⁷⁷, d'A. Altadill; *¡Madre mía!* (1894)⁷⁸, també d'A. Altadill. És a dir, un seguit de novel·les dels mateixos autors i el mateix caire que les dels anys seixanta i setanta, fins i tot de vegades els mateixos títols, per bé que ara il·lustrades amb cromos.

Abans d'acabar, voldria encara fer esment d'alguns llibres amb dibuixos de Planas reproduïts calcogràficament. A part dels *Once discursos...* de 1849, al llarg de la seva trajectòria des de l'arribada de París se'n troben altres amb algun dibuix seu traduït mitjançant el burí sobre el metall. Mai, però, aquests llibres són novel·les, sinó generalment volums dedicats a temes històrics o bé edicions d'un cert luxe, com ara el *Quixot* de format foli editat per la casa Gorchs el 1859, on col·laboraren diversos dibuixants i gravadors de primera fila.

Això significava, que encara ben avançat el segle XIX, i en ple regnat de la litografia i la xilografia a testa, el gravat calcogràfic es reservava encara per a les edicions de més qualitat, dedicant-se els altres sistemes al llibre de més divulgació. És el cas, per exemple, de *Jornadas de gloria de los españoles e Africa* (1860)⁷⁹, de Víctor Balaguer d'*Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón* (1860-63)⁸⁰, també de V. Balaguer.

En definitiva, doncs, podem afirmar que Planas va ser, com ja assenyalaria a l'inici, l'il·lustrador vuitcentista romàntic per excel·lència, tant per la seva prolífica producció, com pel seu paper únic en el camp de la litografia i força també en el de la xilografia, sobretot quan els nous procediments fotomecànics de reproducció ja començaven a aflorar. Sens dubte, però, el traç i els tons de Planas romanen ineluctablement lligats a les tècniques esmentades i sense elles la seva obra hauria estat totalment diferent. El seu paper com a il·lustrador està, a més, lligat íntimament a una nova tipologia editorial, una de les més representatives, sinó la més, del món vuitcentista: la novel·la «per entregues». I és que Eusebi Planas pot ser considerat com el prototipus d'il·lustrador en el sentit ja modern del terme, com a traductor gràfic dels gustos populars del vuitcents, sempre, però, amb un alt nivell de refinament i una delicada execució. Fins que no s'imposen els procediments fotomecànics, l'il·lustrador litogràfic o el dibuixant traduït pels xilògrafs, amb Planas al capdavant, és el principal protagonista del món de la imatge gràfica. Ell és en aquest sentit el

72. Espasa y Cia Editores, Barcelona.

73. Espasa y Cia Editores, Barcelona.

74. Rafael Torrens Editor, Barcelona.

75. Rafael Torrens Editor, Barcelona.

76. Pseudònim de Rafael del Castillo.

77. Jaime Seix, Barcelona.

78. Espasa Hermanos Editores, Barcelona.

79. Librería Española. Madrid/Librería Enciclopédica. La Habana.

80. Salvador Manero, Barcelona.

millor exponent de l'il·lustrador professional que defineix aquesta labor i la conrea amb plenitud, i un dels exponents principals que contribueixen a un fet molt característic del segle XIX: la democratització de la imatge impresa. Amb ell la tasca de l'il·lustrador resta del tot establerta i dignificada, obrint la porta als posteriors dibuixants del premodernisme i del modernisme, els quals, aprofitant-se ja de la fotomecànica conformaren tota una nova saga d'il·lustradors que ja no necessitaven per res els procediments tradicionals de gravat de reproducció. Planas, per tant, no sols representa l'apogeu d'un gust i unes tècniques, sinó el final de tota una època, i alhora, però, el prototipus de la figura de l'il·lustrador modern, vigent en certa manera fins als nostres dies.